

**Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний економічний університет
Юридичний факультет**

Кафедра психології та соціальної роботи

КУРСОВА РОБОТА

на тему:

«ВПЛИВ ВЗАЄМОСТОСУНКІВ БАТЬКІВ НА СТАНОВЛЕННЯ САМООЦІНКИ ДОШКІЛЬНИКА»

Виконала:
студентка групи ПС-22
Касько Надія Миколаївна

Перевірив:
к. психол. н., доцент
Гірняк А.Н.

Тернопіль – 2017

ЗМІСТ

Вступ	3
-------------	---

РОЗДІЛ 1

РОЛЬ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ В ОСОБИСТІСНОМУ РОЗВИТКУ ДИТИНИ

1.1. Відносини батьків як фактор розвитку дитини	5
1.2. Роль виховання у становленні самооцінки дитини	11

РОЗДІЛ 2

ДИТИНА ЯК ДЗЕРКАЛО ВІДНОСИН БАТЬКА І МАТЕРІ

2.1. Сімейні зв'язки як своєрідний генетичний код дитини	17
2.2. Вплив батьківського ставлення на емоційну сферу дитини	24

Висновок	28
----------------	----

ЛІТЕРАТУРА	29
------------------	----

ВСТУП

Актуальність дослідження. Протягом усього раннього, дошкільного й молодшого шкільного віку головним чинником формування особистості дитини залишаються батьки. Вони можуть або запобігати, або сприяти формуванню відхилень у поведінці дітей. Сімейне ставлення до дитини зумовлює її міжособистісні зв'язки, її положення у соціумі, емоційний стан, моральний розвиток тощо. Одне з основних передумов здорового щиросердечного розвитку дитини та її формування як особистості – зростання в емоційному теплі й стабільному оточенні. Психологічне вивчення формування й розвитку особистості є неможливим без урахування конкретних умов життєдіяльності людини, того реального життєвого контексту, в якому здійснюється розвиток особистості дитини. Справді, наукове розуміння особистості досягається лише тоді, коли вона розглядається не ізольовано, а в цілісності її соціальних зв'язків і міжособистісних комунікацій. Відомо, що формування особистості значною мірою відбувається під впливом сім'ї; цей факт не викликає сумнівів, однак механізми цього формування ще поки остаточно не з'ясовані. З перших днів життя дитини соціальне середовище постає перед нею як система сімейної взаємодії. Батьки дитини є спочатку єдиними носіями соціальних стосунків і єдиною опосередкованою ланкою, яка пов'язує дитину зі світом. Це – складний вузол людських взаємин, що реалізуються в системі сімейної взаємодії й спілкування, сім'я, саме в такому значенні, є найважливішим фактором повсякденного існування й розвитку особистості.

Метою є теоретичний аналіз і структурування дослідницьких пояснень впливу сімейних стосунків між батьками на розвиток самооцінки дитини.

Об'єкт дослідження – маленька дитина в сім'ї.

Предмет дослідження – сімейні стосунки і їх вплив на самооцінку дошкільника.

Завдання дослідження:

- 1) дослідити роль сімейного виховання в формуванні самооцінки дитини;
- 2) показати вплив взаємовідносин батьків на дошкільника та його особистість;
- 3) показати важливість гармонійного ставлення матері до батька і навпаки для формування самооцінки нащадка.

Методи дослідження: теоретико-методологічний аналіз, систематизація та узагальнення наукових джерел.

Теоретична новизна та практична значущість: Робота має певний інтерес для фахівців з даного напрямку наукового дослідження. Оглянуто та систематизовано проблематику внутрішньосімейних стосунків і їх впливу на самооцінку дитини-дошкільника.

Робота складається із 2-х розділів і становить 30 сторінок.

РОЗДІЛ 1

РОЛЬ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ В ОСОБИСТІСНОМУ РОЗВИТКУ ДИТИНИ

1.1. Відносини батьків як фактор розвитку дитини

Дані наукових досліджень про розвиток особистості дитини в сім'ї (С. Белічева, С. Броуді, Р. Бейлз, Л. Бенджамін, Р. Белл, А. Варга, В. Гарбузов, А. Денисенко, А. Захаров, Д. Ісаєв, О. Коннер, Є. Маккобі, А. Петровський, Б. Райський, А. Рое, П. Слатер, В. Соколова, А. Співаковська, М. Сегельман, Ю. Тарнавський, Г. Хоментаскас, В. Шутц, Е. Ейдемільер, Г. Юзефович та ін.) можуть стати основою для розроблення навчальних тренінгових програм для батьків і педагогів, а також для індивідуалізованої системи психокорекційних програм для дітей [6; 7; 9; 15; 18; 19].

У своєму аналізі ми насамперед зупинимося на особливостях стосунків типу «батьки-дитина», що мають ключове значення в становленні особистості дитини. У цій рольовій моделі [26] «роль» визначається як система свідомих і несвідомих очікувань партнера. До таких ролей можемо віднести: роль заступника, колишнього, звичайного з дитинства партнера, роль двійника, роль ідеального себе, роль спільника. Неусвідомлена схильність батьків-невротиків пожвавлювати старий травматичний досвід, може призвести до того, що дитина скористається ними як об'єктом для витіснення афективних очікувань, страхів, тобто для розв'язання не переробленої емоційної напруги. При цьому батьки можуть

почати плутати дитину не тільки з іншим партнером, а й власне – з собою. У цьому випадку мова йде про нарцистичні проєкції.

У дослідницьких поясненнях впливу сім'ї на розвиток особистості дитини можна виділити два загальних напрями: особливості особистості дитини розглядаються як результат сімейних впливів; доводиться, що дитина сама визначає своє місце в контексті сімейних впливів.

Перший напрям створює зв'язок між певними впливами й особистісними характеристиками дітей, «об'єктами» впливу. У рамках цієї орієнтації накопичена велика кількість емпіричних досліджень. Значна частина їх стосується зв'язку особливостей ставлення батьків до дитини.

Дослідження психологічного механізму становлення гуманістичної спрямованості дитини в умовах сімейного виховання довело, що емоційний і соціальний розвиток дитини випробовує вплив не тільки взаємин батьки-діти, а й інших факторів: загального морально-психологічного клімату в сім'ї, співвідношення батьківських позицій батька й матері, взаємин дитини з іншими членами сім'ї. Велике значення у цьому процесі набувають особистісні якості батьків, їхні соціальні установки у спілкуванні з іншими людьми поза сім'єю. Ідентифікація дитини з батьками на основі сталого емоційного зв'язку припускає засвоєння дитиною і цих особистісних рис батьків [10].

На формування турботливого ставлення до батьків, ставлення до сім'ї, до будинку як до чогось вартісного тісним образом впливає задоволеність дитини тим становищем, що вона займає у сімейному колективі, увага до неї, до її інтересів, смаків, особливостей характеру, кола спілкування, уміння й бажання бачити в дитині особистість, що потребує уваги, пестощів, турботи [2].

Особистісні очікування пов'язані з такими факторами, як тісний зв'язок емоційних контактів близьких дорослих з дитиною та їх оцінне ставлення до неї [21].

Вплив сім'ї на формування адекватної самооцінки обумовлює ту або іншу поведінку дитини в класному колективі [20].

У другому напрямі наголошується на тому, що у стосунках «батьки – дитина» варто враховувати активну позицію самої дитини. У рамках цієї орієнтації заслуговують на увагу роботи психоаналітичного напрямку, що враховують активність дитини у контексті сімейних стосунків, які використовують для цього термін «ідентифікація», уведений Зигмундом Фройдом. Явище ідентифікації вивчається в аспекті формування особистості як процес внутрішньої динаміки сил, які спонукають дитину до формування власного «Я» за схожістю до батьків, а також, як результат цього процесу [24].

У контексті даної проблематики варто згадати теорію атрибуції Дж. Роттера [28], що займається особистістю та її соціальними характеристиками. Одне з відгалужень цієї теорії приділяє особливу увагу постійній характеристиці суб'єкта так званого «локусу контролю» (Locus of control) з оцінками екстернальності-інтернальності. Автор концепту Дж. Роттер [28], спираючись на теорію соціального навчання, говорить про співвідношення внутрішнього контролю й зовнішнього контролю-підкріплення.

Цікавий підхід цієї теорії до впливу виховання на формування інтернальності-екстернальності особистості. За результатами досліджень чеських учених [25] більше екстернальними є ті діти, батьки яких у процесі виховання ставилися до них як до перешкоди, а більше інтернальними – ті, чії батьки у процесі виховання підтверджували цінність дитини, не позбавляли її самостійності й свободи.

Вирішальне значення спілкування дитини з дорослими для її психічного й особистісного розвитку доведено дослідженнями вітчизняних і закордонних авторів, які вивчали явища госпіталізму, материнської депривації, феномен «дефіциту спілкування», розвиток потреби

спілкування у дитини в спеціальних формувальних експериментах, а також порівнювали дітей, що виховуються в сім'ї [3; 16; 17].

У дослідженнях, що пов'язані з впливом сімейного виховання на формування особистості дитини, стосункам «батьки – діти» надається провідна роль у забезпеченні психічного здоров'я дітей, розвитку їхніх особистісних якостей, соціальної адаптації в шкільному колективі, засвоєння моральних норм, розвитку емпатії, емоційної чуйності [7; 12; 14].

Ретельно вивчаючи це питання, М. Лорд, Н. Роллінг [27] присвячують свої роботи вивченню розвитку дитини в сім'ї як соціальній системі, що роздає ролі, які виконуються дітьми; що мають значення як для сім'ї в цілому, так і для розвитку дитини. Авторами виділяються 4 специфічні ролі: «козел відпущення», «мазунчик», «бебі», «примиритель». Всі ці ролі по-різному виконують свої функції, що допомагають стабілізувати стосунки у сім'ї.

Роботи, виконані в рамках такого підходу, висвітлюють загальні проблеми виховання дитини в сім'ї й такі його аспекти, як вплив на формування особистості дитини взаємин між батьками, ставлень батьків до дитини, особливостей турботи про дитину, системи вимог до неї [5; 11]. Однак здебільшого ці роботи мають описовий характер. Дослідження патопсихологів цікаві в плані пошуку практичного інструментарію для вивчення впливу сім'ї на виникнення у дитини психосоматичних захворювань і психічних розладів та на шляхи лікування цих захворювань [6; 8]. Соціально-психологічні роботи розкривають вплив сімейних стосунків на особистісні характеристики дитини, що виявляються в поведінці й спілкуванні [12; 14; 22].

У психологічних дослідженнях, присвячених вивченню ролі сімейного виховання у загальному психічному й особистісному розвитку дитини, показано значний вплив сімейного виховання на формування,

передусім, особливостей емоційної сфери дітей і афективних проявів у соціальній поведінці. Емоційне ставлення батьків до дитини, особливості контролю, способи пред'явлення моральних норм у спілкуванні з дитиною, організація спільної діяльності з нею, оцінювання вчинків дитини, стиль виховання у цілому виступають чинниками, що визначають психологічні механізми такого впливу. Дослідниками проблем розвитку спілкування дітей з однолітками підкреслюється, що зрозуміти своєрідність спілкування дітей, виявити його якісні особливості й механізми розвитку можна тільки в контексті спілкування з дорослими.

Джерелом зародження у дитини емоційно-позитивних ставлень до членів сім'ї є спільна домашня діяльність, що будується на засадах дружньої взаємодопомоги.

Актуалізація стереотипів досвіду спілкування дитини з дорослими й виникнення переживань, які є емоційною підготовкою дитини до нових контактів не тільки з батьками, а й з іншими людьми, здійснюється завдяки особистісним очікуванням дитини. Ставлення до дитини в родині й, насамперед, з боку батьків значною мірою показує міжособистісні зв'язки дитини, її статус у колективі.

На просоціальну поведінку дитини впливає альтруїстична поведінка батьків стосовно своїх дітей та інших людей. Діти з альтруїстичною спрямованістю переймають стиль поведінки батьків, які ставляться з емпатією і співчуттям до нещастя інших. Альтруїзм реальної поведінки на відміну від «вербальної» виховується в актуальних життєвих ситуаціях спілкування, а не тільки під дією слів. Причому максимальний вплив альтруїстичної установки вихователя виявляється у тому випадку, коли між ним і дитиною встановлюються теплі, дружні стосунки. Тепла, любляча атмосфера, загальне благополуччя у родині допомагають батькам, навіть мимоволі, навчити дитину найбільш адаптивним паттернам поведінки, що проявляється в успішності її спілкування з однолітками й у

її соціальної компетентності. Ставлення батьків до дітей, що відрізняється теплотою, розумінням, доброзичливістю, значним об'ємом спілкування, повагою їхньої незалежності й урахуванням думки дітей, сприяє формуванню високого рівня соціалізації, що включає володіння корисними навичками, формуванню високого ступеня незалежності, зрілості, упевненості в собі, активності, стриманості, допитливості, дружелюбності й уміння орієнтуватися в соціумі. Здатність дитини до встановлення міцних емоційних зв'язків як із близькими, так і з іншими людьми, а також уміння адекватно виражати свої емоції розвивається в атмосфері щирої батьківської любові, доброти, взаємного розуміння, визнання прав дитини.

Відзначено, що у сім'ях, у яких доброзичливе ставлення до дитини поєднується з турботою про інших членів родини, дитина навчається враховувати інтереси й потреби близьких людей, вникати в їхній емоційний стан.

У сім'ях делінквентних дітей переважними типами виховання виступають гіперопіка з боку батьків, або повна байдужість батьків до дитини, зокрема – при жорстокому, агресивному ставленні до неї.

Вказується, що як демократичні, так і авторитарні батьки застосовують виховні прийоми запобігання відхилень у поведінці дітей [4].

1.2. Роль виховання у становленні самооцінки дитини

Кожний із способів родинного виховання, як показали результати проведених досліджень, впливає на емоційний стан дітей. Якщо доброзичливість і делікатність у спілкуванні батьків і дітей створює гарний настрій, доливши енергії, то наказовий стиль викликає у дітей образу, роздратування, зниження загального життєвого тону, подавленій настрої. Від стилю спілкування залежать і виховні можливості сім'ї.

Позитивно окрашені емоційні контакти дитини з батьками полегшують виховний вплив на неї, негативні ж, навпроти, ускладнюють. Стиль спілкування в сім'ї впливає й на моральний розвиток дітей. Спілкування, засноване на повазі й довірі до дітей, сприяє формуванню в них почуття власної гідності, розвиває максимальну самостійність, доброзичливість. Наказовий же стиль формує скритність, озлобленість, жорстокість, низький рівень людської гідності, безініціативність, звичку до сліпої підлеглості.

Варто пам'ятати, що більшість батьків приходять у батьківство не зі знаком якості. Вони підносять дитині разом з любов'ю й самими благими намірами свій характер, з його вадами й кривизнами, своє неуцтво й егоїзм, хвороби, купу нерозв'язаних проблем, від побутових до духовних, – все краще й все гірше. Дитина – дзеркало своїх батьків. І не можна все звести до схеми, що дорослі впливають, творять, а воно «утворюється». Ціль «добре виховати дитину» не можна ставити, дитина повинна зростати такою, яка вона є, щоб стати людиною, вона має навчитися бути самостійною, що зовсім заперечують деякі батьки. Вони не помічають небезпечної однобічності: безперервної вправи сугестивності своєї дитини: ти нічого не вмієш! Ти нічого собою не представляєш! Ти ще дурний! І т.д. і т.п.

Кожен з батьків завжди правий і він починає виконувати свою програму, наказувати, вимагати, домагатися, а також: переконувати, умовляти, нагадувати, звертати увагу, а також: радити, підказувати, висловлювати свої думки, побажання й пропозиції, а також: обіцяти й брати обіцянки, укладати договори тощо. От і живе дитина не по своїй програмі, це не її, не її моральність, не її характер. А потрібно просто зрозуміти закономірність, з якої зростають багато складностей. Чим сильніше наш виховний тиск, тим менше ми пізнаємо про справжнє життя

й внутрішній світ дитини й тим більше ризик упасти в непрохідні взаємні омани.

І сотні разів у день «ні», а потім раптом виявляється, що немає особистості, тому що вона зростала не по своїй програмі. У всьому зневірилася, розчарувалася, забрехалася, пішла по похилій... Все це вона, ручна, така гарна, слухняна дитина.

Негативні ефекти виховання в родині можуть бути наслідком не тільки негативних міжособистісних взаємин батьків і дітей, а й ненормального розростання позитивних емоційних контактів між ними. Батьківська любов – це певний тип ставлень до дітей, що реалізується у формі позитивного емоційного спілкування.

У відсутності батьківської любові діти самі знаходять собі дорогу на вулицю, де можна усе: голосно кричати, бігати, падати, реготати до упаду, покурити й т.д. Дитина сама обирає собі друзів й насолоджується радістю свободи. Адже таку атмосферу любові й дружби можна створити в будь-якій родині. Б. Спок намагається довести це у своїй книзі «Дитина і догляд за нею». Він пише: «Дітям найбільше у світі потрібна любов відданих батьків, діти, що стали злочинцями, страждали не від недоліку покарань, а від недоліку любові, кожна дитина – особистість».

Він не за безперечне підпорядкування дітей волі дорослого, а за батьківське тепло, волю дитини, її творчу діяльність. Уже в 50-х роках ХХ ст. Спок застерігає матерів від крайностей у вихованні дітей. «Проявляйте чуйність, ураховуйте бажання й волю дитини. Але обережно, не дозволяйте дитині перетворювати вас у рабиню. Пам'ятайте, що провідну роль повинні відігравати батьки, батьківський авторитет. Справжній авторитет, а не авторитарність...» Мова йде не про покарання дитини, а про вміння навчити її доброму та справедливому. Потрібно домогтися того, щоб у покаранні, як у методі виховання просто не було необхідності. Спостереження показують, як багато батьків роблять помилки –

культивують уседозволеність, потурають капризам, сприяють зародженню у дітей безвільності й безвідповідальності.

У повсякденній свідомості поняття «любов» дуже складно визначити. Однак дитині не потрібні неземні почуття, їй потрібно щось цілком зрозуміле, конкретне: повсякденне відношення, що дозволяє їй зростати, почуваючи себе потрібною і важливою для батьків. І ще дитині надто важливо зростати у відчутті безпеки.

Психолог В. Столін [19] надає таке визначення «Любов як відношення сполучає у собі симпатію, близькість і повагу. Це значить, що подібне відношення не дарунок божий, а набуток й утворення батьків дитини. Як кожне утворення, воно не падає з небес, воно є результат щоденного спілкування й зусиль зрозуміти один одного».

Батьківська любов – двостороннє ставлення, і її не можна оцінити з одного погляду. Це завжди два учасники – батьки й дитина, яких зв'язують взаєморозуміння, взаємоповага й взаємосимпатія. Батьківська любов припускає не тільки турботу про дітей і увагу до них, а й вимогливість, критичність, робить великий позитивний вплив на формування особистості дитини, допомагає їй зрозуміти цінність власного «Я», усвідомити свої достоїнства й недоліки, сформуванати адекватну самооцінку. Однак у деяких родинях батьківська любов і прив'язаність до дітей надмірно розростаються, витісняючи інші форми взаємин між батьками й дітьми, що знаходить своє вираження в зниженні критичності й вимогливості батьків стосовно дітей.

Одна із провідних цілей всієї психокорекційної роботи з батьками – це змусити їх відмовитися від надмірної опіки й використання імперативних способів впливу стосовно своїх дітей і перейти на більш довірливі, близькі й діалогічні взаємини з ними. Цей перехід припускає створення певних умов і специфічного психологічного клімату взаємин,

що сприяють забезпеченню в сімейному вихованні діалогічних контактів, засобам створення яких часто доводиться навчати батьків.

Діагностика батьківської виховної позиції стосовно дитини, під впливом якої формується її особистість, дає можливість проаналізувати ті або інші особистісні якості й форми поведінки дітей. Так М. Хоффман показує, якщо батьки застосовують для запобігання провин погрози, силові принуки, то діти скоріше відчувають страх покарання. Якщо ж батьки звертають увагу дитини на наслідки її вчинку для іншого, то у дитини згодом з'являється почуття провини (провину М. Хоффман розглядає як неприємне переживання індивіда, викликане усвідомленням наслідків свого вчинку для іншого).

Патогенними для емоційного розвитку дитини є такі типи батьківського ставлення, як емоційне відкидання, гіперопіка, народжувана провиною, і опіка за принципом подвійного зв'язку. Дуже вимогливе ставлення, гіперопіка, відкидання, байдужість негативні для дитячої афективної сфери, і найбільш травматичним з них є відкидання.

Відкидання дитини у ранньому дитинстві, тверда регламентація її поведінки, неправильні установки виховання приводять до формування у нього почуття неповноцінності, нереалістичних уявлень про себе, залежності від оцінок довколишніх, ворожості й підозрливості стосовно навколишнього світу, егоцентризму, нерозвиненості «соціального почуття», а також створюють труднощі у встановленні теплих і довірливих взаємин з іншими людьми. А. Захаров вказує, що відкидання й неприйняття дитини з боку батьків сприяє утворенню неврозів [6].

Істотними патогенними факторами виховання є також гіперопіка з боку матері й надлишковий контроль, установка на сувору дисципліну у матері або батька. Материнська гіперопіка багато в чому має реактивний характер, компенсуючи нереалізовану потребу у визнанні й невротично загострений страх самотності. Чим більше виражена тривожність у батьків

і страх можливого нещастя з дітьми, тим більше помітна їхня опіка. На відміну від норми, гіперопіка не зменшується, а збільшується з віком дітей, перешкоджаючи розвитку їхньої самостійності й упевненості в собі.

Підвищений контроль і такі його прояви, як надмірна стимуляція, осудження, погрози й фізичні покарання обумовлені як особистісними особливостями батьків, так і взаєминами в сім'ї. У матерів підвищений контроль, як правило, тісно пов'язаний з їхнім бажанням панувати й, разом із цим, відображає їхню афективну нестійкість і нервовість. У батьків крайні форми контролю більше, ніж у матерів, залежать від тривожності та невпевненості у собі.

За підвищеного контролю вимоги обох батьків, а особливо – материнські, мають непослідовний і суперечливий характер.

Як опіка, так і контроль властиві, насамперед, інтровертованим батькам і нерідко мають захисно-реактивний характер, оскільки спрямовані на попередження можливого нещастя з дитиною.

Взаємини «сім'я – дитина» аналізуються на різних рівнях і в різних аспектах. Згідно з А. Бодальовим, В. Століним в оцінці відповідних психологічних процесів можна виокремити три орієнтації: 1) акцент робиться на міжособистісні аспекти сімейної взаємодії, на характеристики її членів; 2) підкреслюється важливість особистісних змінних (мотивів, потреб, самосвідомості); 3) акцентуються установки на стосунки членів сім'ї між собою [1].

Для того щоб у дитини не з'явилися елементи невротизації, важливим є відсутність конфліктності між батьками. Одна з основних передумов здорового щиросердечного розвитку дитини – в тому, щоб вона зростала в емоційному теплі й стабільному оточенні. Для першої умови потрібно, щоб батьки свою дитину любили. Для другої, щоб любили один одного. Про це говорить у своїй роботі «Сім'я очима дитини» Г. Хоментаскас «...без перебільшення можна сказати, що стосунки між

чоловіком і дружиною мають величезний вплив на розвиток особистості дитини. І справа тут не тільки в тому, що батьки, що сваряться між собою, не приділяють належну увагу вихованню дітей, у сім'ї немає необхідної дитині теплоти, привітної й безпечної атмосфери, вимоги батьків нелогічні, необосновані, випадкові. Не знаходячи задовільного пояснення конфліктам між батьками, діти іноді сприймають як їх причину самих себе» [23].

О. Новікова підкреслює наступний важливий аспект значення взаємодії між батьками для формування особистості дитини: у дитинстві некритично засвоюються стереотипи поведінки батьків і потім неусвідомлено переносяться дитиною у дорослості в сімейне життя [13].

РОЗДІЛ 2

ДИТИНА ЯК ДЗЕРКАЛО ВІДНОСИН БАТЬКА І МАТЕРІ

2.1. Сімейні зв'язки як своєрідний генетичний код дитини

Включеність дитини в сім'ю з дня її народження, формування саме в сім'ї перших уявлень про те, що добре і що погано, що таке добро і зло, коли дитина найбільшою мірою сприймає виховні впливи. Фактично сім'я є першою сполучною ланкою між людиною і суспільством, яка передає від покоління до покоління генетичний код, певні соціальні цінності, що на суб'єктивному рівні є ціннісними орієнтаціями членів сім'ї. Безперервність і тривалість контакту людей різної статі, віку, з різним обсягом життєвого досвіду спричинюються до інтеріоризації дітьми зразків поведінки насамперед батьків і тільки потім – людей поза сім'єю. Переважно емоційний характер зв'язків між членами сім'ї, що базуються на любові і симпатії, створює сприятливу основу для спрацьовування таких неусвідомлюваних дитиною соціально-психологічних механізмів впливу, як наслідування, навіювання, психічне “зараження”. При цьому забарвленість емоційних контактів впливає на формування почуття задоволення (незадоволення) собою і оточенням.

Особливо значною роль сім'ї у становленні особистості дитини є на первинному етапі її соціалізації [18].

Так, на першій стадії (до одного року) дитина розвивається за віссю “довіра – недовіра”. Ступінь розвитку почуття довіри до інших людей і світу загалом залежить насамперед від якості материнської турботи, причому не так від кількості їжі чи ласки, які здатна надати мати, як від

особливостей спілкування, здатності матері передати відчуття стабільності, тотожності переживань, того, що вона є людиною, якій можна довіряти.

На другій стадії (1—3 роки) дитина розвивається за віссю “автономія – сором і сумнів”. Насамперед формується здатність до самоконтролю тілесних виявів, встановлюється певне співвідношення виявів впертості і добровільності дій. Особливості такого співвідношення залежать від готовності батьків поступово надавати дитині можливість самостійно контролювати свої дії, ненав'язливо обмежуючи її в тих сферах життя, які є потенційно або реально небезпечними для дитини і оточуючих. Переживання сорому проявляються як лють, спрямована на себе, коли дитині забороняється бути самостійною, коли батьки постійно або роблять усе за дитину, або очікують, що вона робитиме самостійно те, що поки що не спроможна робити. У результаті у дитини може сформуватися невпевненість у собі, слабка воля.

Третя стадія (3—6 років) визначається розвитком дитини за віссю “ініціативність – провина”. При цьому ініціатива додає до автономії здатність брати на себе зобов'язання, планувати, розв'язувати нові завдання, набувати нових корисних навичок. Чи переважатиме у дитини ініціатива, значною мірою залежить від того, як батьки ставляться до її волевиявлення, визнають і задовольняють її право на допитливість, фантазію, творчість.

Почуття провини у дитини викликають батьки, які не заохочують її до самостійності або надмірно карають.

Таким чином, сім'я, особливості взаємодії батьків і дитини багато в чому забезпечують (чи не забезпечують) успіхи дитини на подальших етапах її соціалізації.

До характеристик, що визначають особливості соціалізації в сім'ї, зараховують [2]:

- соціально-демографічну структуру сім'ї (соціальне становище членів сім'ї, професійний статус батьків, стать, вік, кількість членів сім'ї, наявність різних поколінь);
- превалюючий психологічний клімат, емоційну настроєність сім'ї;
- тривалість і характер спілкування з дітьми;
- загальну і, зокрема, психолого-педагогічну культуру батьків;
- зв'язок сім'ї з іншими спільнотами (школою, родичами тощо);
- матеріально-побутові умови.

В Україні типовою є нуклеарна сім'я з невеликою кількістю дітей (52,1 % – з однією дитиною), із професійно зайнятими батьками, що підтримують здебільшого ділові контакти з родичами. У неповних сім'ях виховують 1,5 млн. дітей. Внаслідок зменшення реальних доходів родин переважна їх більшість не має можливості створити для дітей сприятливі умови життя [1].

Отже, сучасна українська сім'я часто не має змоги повною мірою реалізувати свій виховний потенціал. Це спричинюється як особливостями суспільного виховання, так і негативними змінами всередині сім'ї: зниженням її стабільності, малодітністю, послабленням традиційної ролі батька, трудовою зайнятістю жінки та ін.

На особистість дитини особливо впливає стиль її стосунків з батьками, що лише частково зумовлюється їх соціальним становищем.

Як відомо, існує кілька автономних психологічних механізмів соціалізації, за допомогою яких батьки впливають на своїх дітей [9]. Це насамперед ідентифікація і наслідування, у процесі яких діти засвоюють соціальні норми поведінки, ціннісні орієнтації, беручи приклад з батьків, прагнучи стати такими, як вони. При цьому наслідування супроводжується певними очевидними діями, тоді як ідентифікація передбачає ототожнення дитини з батьками на основі сильного емоційного зв'язку з ними.

Крім того, батьки впливають на своїх дітей через механізм підкріплення: заохочуючи поведінку, що вважається правильною, і караючи дитину за порушення правил, батьки поступово вкорінюють у її свідомість систему норм.

Якщо потрібно покарати дитину за певну провину, це слід робити одразу після неї. При цьому необхідно бути суворим, але не жорстоким. Надто суворе покарання, як правило, викликає в дитини страх і озлобленість, вона починає уникати людини, що суворо поводить з нею, а в разі загострення стосунків може втекти з дому. Дослідження свідчать: правила поведінки, що нав'язуються через суворе покарання, діти засвоюють найменшою мірою. Покарання буде дієвішим, якщо пояснити дитині, за що її карають. Експериментально встановлено, що дитина швидше підкориться, якщо їй спокійно і дохідливо пояснити, чому вона має це робити, ніж без пояснень покарати за неслухняність [14].

Важливою умовою дії механізмів впливу є авторитет батьків.

Розрізняють такі види авторитету:

- формальний, що визначається особливостями соціальної ролі;
- функціональний, що спирається на компетентність, ерудицію, досвід;
- особистий, що залежить від особистісних якостей.

Авторитет батьків залежить від частоти і якості контактів з дитиною; інформованості про справи дитини; ступеня розуміння і рівня вирішення питань, що турбують дитину; активності в самовдосконаленні і вдосконаленні оточення.

Аналізуючи досвід сімейного виховання, А. Макаренко дійшов висновку: багато хто з батьків не розуміє значення свого авторитету для дітей. Іноді поведінка батьків призводить до формування помилкового авторитету. Наведемо основні його види [12].

Авторитет пригноблення. При цьому діти виростають або затурканими, безпорадними, або самодурами, відплачуючи за пригноблене дитинство.

Авторитет чванства, коли батьки постійно вихваляються своїми заслугами, є зарозумілими у ставленні до інших людей. При цьому діти часто виростають хвалькуватими, не вміють критично ставитись до власної поведінки.

Авторитет підкупу, коли слухняність дитини "купується" подарунками, обіцянками. При цьому може вирости людина, привчена викручуватись, пристосовуватись, яка прагне одержати якнайбільше вигод тощо.

Справжній авторитет ґрунтується на любові, повазі до особистості дитини в поєднанні з високою вимогливістю до неї.

Сімейна соціалізація не зводиться до безпосередньої взаємодії дитини і батьків. Так, ефект ідентифікації може нейтралізуватись механізмом рольової взаємодоповнюваності (наприклад, у сім'ї працьовитих батьків незважаючи на добрий взірець дитина може й не бути працьовитою, якщо сім'я не мала потреби виявляти цю якість).

Важливим є також механізм психологічної протидії, коли дитина, волю якої жорстко обмежували, може виявляти підвищений потяг до самостійності, а дитина, якій усе дозволяли, може вирости несамотійною.

І хоча неможливо однозначно виявити залежність конкретних властивостей особистості дитини від властивостей її батьків або ж від методів їхнього виховання, проте така залежність існує. При цьому різні сфери розвитку дитини пов'язані з різними проявами сімейних взаємин. Так, дослідники виявили, що когнітивний розвиток дитини найсильніше корелює з особливостями її навчання у процесі спілкування в підсистемі "батько – дитина", а поведінкова сфера найбільшою мірою пов'язана з поведінкою батьків один щодо одного при спільній сімейній взаємодії.

Ці самі дослідники виявили гендерні залежності особистісних характеристик, стилю поведінки батьків і рівня розвитку дитини. Так, практично неможливо спрогнозувати ставлення батька до сина залежно від задоволеності батька шлюбом. Разом з тим незадоволеність батька шлюбом призводить до менших проявів ним позитивних емоцій до доньки. Задоволеність матері шлюбом, вірогідно, пов'язана з характером взаємодії як із синами, так із доньками.

Особливо важливими для розвитку особистості дитини є дві пари ознак, які визначають поведінку батьків: прийняття (тепло, любов) – неприйняття (ворожість), що задають емоційний тон стосунків, і терпимість (самостійність, воля) – стримування (контроль), що визначають переважаючий у сім'ї тип контролю і дисципліни.

За віссю “прийняття – неприйняття” в першому випадку основними засобами виховання є увага і заохочення; батьки орієнтовані насамперед на виокремлення позитивних якостей дитини, задоволені спілкуванню з нею, сприймають її такою, якою вона є. У другому випадку основними засобами виховання є суворість і покарання; батьки не сприймають своїх дітей (виокремлюють у них насамперед негативні риси), не дістають задоволення від спілкування з ними, часом виявляючи ворожість.

Численними дослідженнями доведено перевагу першого підходу до виховання дітей.

Дитина, яка позбавлена любові, має менше можливостей для досягнення високої самоповаги, створення стійкого, позитивного Я-образу, побудови теплих стосунків з іншими людьми. Вивчення особистості людей, які страждають на невротичні розлади, відчувають труднощі у спілкуванні та професійній діяльності, свідчить про те, що всі ці явища набагато частіше виявляються в людей, яким у дитинстві бракувало батьківської уваги і тепла.

Недоброзичливість або неухажність, мало того, жорстоке поводження батьків із дітьми викликає в останніх неусвідомлювану ворожість, що спрямовується зовні (наприклад, трансформується в агресивні дії не тільки проти батьків, а й проти сторонніх людей) або всередину і виявляється в почутті провини, тривоги, низькій самоповазі тощо [9].

За віссю “тривожність – стримування” в першому випадку батьки впливають на дитину через похвалу, пояснення її наслідків її дій, обґрунтовують свої вимоги. У другому випадку тактика стримування припускає застосування батьківської влади через наказ, насильство, фізичне покарання, батьківський контроль над бажаннями дитини.

Психолог Д. Баумрінд виявила три моделі поведінки дітей залежно від особливостей поведінки батьків [14]:

модель I – діти з високим рівнем незалежності, зрілості, упевненості в собі, активності, стриманості, допитливості, доброзичливості, які вміють розбиратися в оточенні;

модель II – діти, недостатньо впевнені в собі, замкнені й недовірливі;

модель III – діти, не впевнені в собі, не виявляють допитливості і не вміють стримуватись.

Здійснивши дослідження, Д. Баумрінд вирізнила чотири показники поведінки батьків, що впливають на формування у дітей певних рис (рис. 3.1):

контроль – високий бал за цим показником означає істотний вплив батьків на діяльність дітей, послідовність у висуванні до них вимог;

вимога зрілості – високий бал за цим показником свідчить про те, що батьки висувають вимоги, що сприяють формуванню у дітей зрілості, незалежності, самостійності, високого рівня здібностей в інтелектуальній, соціальній та емоційній сферах;

спілкування – високий бал за цим показником означає, що батьки орієнтовані на переконання дитини, обґрунтування своїх вимог, готовність вислухати думку дитини;

доброзичливість – високий бал за цим показником свідчить про зацікавленість батьків у розвитку дитини (похвала, радість від успіхів дитини), тепле ставлення до дитини (любов, турбота).

Отже, виокремлено три моделі поведінки батьків, пов'язані з фактором контролю, що відповідають моделям поведінки дітей:

модель авторитетного батьківського контролю – відповідає моделі I поведінки дітей;

авторитарна модель – відповідає моделі II;

2.2. Вплив батьківського ставлення на емоційну сферу дитини

На соціально-психологічний стан сучасного суспільства впливає ряд негативних чинників. Це економічна і екологічна криза, стихійні лиха, а також пов'язані з ними міграція населення, зміна умов життя, переоцінка суспільних та індивідуальних цінностей, що в свою чергу відображається на стані сім'ї, меті та завданнях виховання і розвитку дітей, на батьківсько-дитячих взаєминах, стилі батьківського виховання.

В роботах вітчизняних і зарубіжних дослідників М.Й.Боришевського, Г.Я.Варги, В.І.Гарбузова, Т.В.Говорун, Е.Г.Ейдемілера, О.І.Захарова, А.Є.Лічко, В.В.Століна, Т.С.Яценко та інших переконливо показана залежність формування особистості дитини від стилю виховання в родині, батьківського ставлення до дитини, способів родинного спілкування. При цьому на хід психічного розвитку дитини суттєво впливають не тільки грубі порушення в батьківському ставленні й

поведінці. За даними наукових досліджень, різні стилі догляду і поводження з дитиною починаючи з перших днів її життя формують ті чи інші особливості психіки і поведінки дитини.

Ставлення батьків до дитини має особливе значення під час вікових криз розвитку, зокрема, і протягом молодшого шкільного віку. Слід зауважити, що характер дитячо-батьківських взаємин обумовлює розвиток емоційної сфери дитини.

Батьківське ставлення, стиль виховання, характер поводження батьків з дитиною суттєво впливають на особливості розвитку дитини, формування її особистості, рис характеру протягом усіх років дитинства. Але особливо важливу роль вони відіграють в критичні періоди розвитку дитини (кризи новонародженості; одного, трьох років; 6-7 років; підліткового віку), оскільки вплив вказаних чинників може суттєво змінити "...весь хід її (дитини) розвитку в даний період". Даний критичний етап не має чітких вікових рамок і може тривати до досягнення дитиною молодшого підліткового віку. В цей період у житті дитини відбуваються значні зміни в анатомо-фізіологічних характеристиках організму, змінюється соціальна ситуація розвитку, характер діяльності, з'являються відповідні до віку новоутворення (довільність, внутрішній план дій, рефлексія).

Під вихованням прийнято вважати специфічну діяльність з передачі новим поколінням суспільно-історичного досвіду, планомірний та цілеспрямований вплив, що забезпечує формування особистості, її підготовку до життя та виробничої праці.

В той же час, родинне виховання розглядається в літературі не тільки як цілеспрямована система впливу батьків на дитину, але і як характер поводження з нею.

Важливими чинниками виховання є також устрій родини, стиль життя, стійкі стереотипи взаємин в родині.

Різноманітні системи впливу та способів поводження батьків з дитиною позначаються як "тип виховання" "тактика виховання", "стиль виховання", "батьківська позиція". В даній статті ці терміни використовуються як синоніми, через те, що родинне виховання поєднує у собі три основні компоненти: ставлення до дитини, уявлення про неї та способи впливу (контроль, покарання, заохочення, вимоги і т. ін.), характер поводження з дитиною .

Отже, батьківське ставлення – це цілісна система різноманітних почуттів до дитини, поведінкових стереотипів, що практикуються в поводженні з нею, особливостей сприйняття та розуміння характеру дитини, її вчинків.

Ряд дослідників наголошують, що прояви неадекватного батьківського ставлення, а саме, недостатня увага, гіпоопіка нерідко викликають у дітей сенсорний голод, недорозвиненість вищих почуттів, інфантильність особистості. М.І.Буянов, спостерігаючи за дітьми, які виховані за типом гіпоопіки, відзначає, що їм властиві надмірна рухливість, суєтливість, роздратовування. В той же час протилежний вказаному тип батьківського ставлення – гіперопіка, сильні обмеження з боку батьків – призводять до невротичного та пригніченого стану, підозрілості, невпевненості та тривожності, психічної незрілості труднощів у спілкуванні з іншими дітьми.

Таким чином, взаємини батьків та дітей, характер родинного спілкування, типи батьківського ставлення виступають потужним фактором розвитку дитини. Даний фактор набуває особливої ваги під час критичних періодів життя, зокрема в період кризи. Найбільш розповсюдженим механізмом формування характерологічних рис дитини, які відповідають за самоконтроль та соціальну компетентність, виступає інтеріоризація засобів та навичок контролю, що використовуються батьками. При цьому адекватний контроль передбачає поєднання емоційного прийняття з

високим об'ємом вимог, їх ясністю, несуперечністю та послідовністю в пред'явленні дитині. Діти з адекватною практикою батьківського ставлення характеризуються гарною адаптованістю до шкільного середовища та спілкуванню з однолітками, вони активні, незалежні, ініціативні, доброзичливі, емпатичні.

У психологічній літературі широко описана феноменологія взаємин батьків і дітей, проаналізовано характер та негативні результати неадекватного батьківського ставлення, хибних стилів виховання на актуальний і перспективний розвиток дитини. В той же час, недостатньо досліджені, а, отже, потребують додаткового вивчення характер та механізми впливу окремих аспектів батьківського ставлення на емоційну сферу дитини.

Отже, при утворенні певного типу батьківського ставлення детермінують такі чинники, як риси та якості особистості батьків; фізичні, психологічні та статеві особливості дитини; особливості подружніх взаємин; соціокультурні фактори; сімейні традиції; етіологічний фактор. Це дозволяє характеризувати батьківське ставлення як складне психологічне утворення, яке підпадає під вплив багатьох змінних, котрі необхідно враховувати в процесі складання психокорекційних програм.

Також можна зазначити, що, по-перше, у переважної більшості батьків існують певні порушення батьківського ставлення, які потребують психологічної корекції; по-друге, типи батьківського ставлення зустрічаються у батьків даної категорії з різною частотою; по-третє, в структурі батьківського ставлення ту чи іншу ступінь порушення мають всі три основні компоненти ставлення (емоційний, поведінковий, когнітивний). Таким чином, позитивний ефект в процесі корекції неефективного батьківського ставлення до дитини молодшого шкільного віку досягається шляхом цілеспрямованого та комплексного впливу на когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти ставлення.

Висновок

Отже, окреслюємо три основні підходи до формування особистості дитини в сім'ї та становлення її самооцінки:

- 1) підхід, де якості особистості є результатом сімейних впливів;
- 2) підхід, який ґрунтується на тому, що дитина сама визначає своє місце в контексті сімейних стосунків;
- 3) системний підхід, який дає змогу розглядати вплив сім'ї на особистість дитини на трьох рівнях: життєвий, актуальний досвід батьків; родовий досвід сім'ї; соціокультурний досвід людства.

При цьому кожний із трьох підходів допускає приєднання досвіду самої дитини.

Батьківське ставлення, зумовлене як цілісна система різноманітних почуттів стосовно дитини, поведінкових стереотипів, що практикуються у спілкуванні з нею, особливостей сприйняття й розуміння характеру дитини і її вчинків по суті – є одним з найважливіших чинників впливу сімейного виховання на формування особистості дитини, а всі описані як позитивні, так і негативні сторони сімейного впливу, стикаючись одна з одною, утворюють певні стилі виховання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бодалев А. А. Личность и общение / А. А. Бодалев. – М. : Педагогика, 1995. – 326 с.
2. Бородушкина Л. С. Изучение отношения младших школьников к родителям / Л. С. Бородушкина // Педагогический опыт как источник психолого-педагогических знаний в коллективе и личности школьника. – М. , 1986. – С. 19–24.
3. Боулби Дж. Создание и разрушение эмоциональных связей / Дж. Боулби. ; пер. с англ. В. В. Старовойтова. – М. : Академ. Проект, 2004. – 232 с.
4. Буянов М. И. Ребенок из неблагополучной семьи: записки детского психиатра / М. И. Буянов. – М. : Просвещение, 1988. – 207 с.
- 4а. Гірняк А. Н. Поняттєво-категорійне поле і наукові підходи до розуміння взаємодії у психології / Андрій Гірняк // Психологія і суспільство. – 2017. – № 3. – С. 112-126.
5. Деусова Т. Е. Использование педагогических ситуаций в формировании морально-политических представлений у младших школьников в семье / Т. Е. Деусова // Педагогические проблемы руководства семейным воспитанием : сб. науч. тр. / АПН СССР, НИИ общ. педагогики ; под ред. И. В. Гребенникова. – М. : НИИ ОП, 1980. – С. 80–82.
6. Захаров А. И. Детские неврозы / А. И. Захаров. – СПб. : Респекс, 1995. – 192 с.
7. Захаров А. И. Как предупредить отклонения в поведении ребенка / А. И. Захаров. – М. : Просвещение, 1993. – 192 с.
8. Исаев Д. Е. Половое воспитание детей: медико-психологические аспекты / Д. Е. Исаев, В. Е. Коган. – К. : Медицина, 1988. – 160 с.
9. Ковалев С. В. Психология современной семьи / С. В. Ковалев. – М. : Просвещение, 1988. – 208 с.
10. Ладывир С. А. Влияние семейных взаимоотношений на отзывчивость / С. А. Ладывир. – К. : Рад. шк., 1987. – 167 с.
11. Маркова Т. А. Влияние семьи и семейного воспитания на формирование личности ребенка-дошкольника / Т. А. Маркова // Основы дошкольной педагогики ; под ред. А. В. Запорожца, Т. А. Марковой. – М. : Педагогика, 1980. – С. 229–249.
12. Нещерет Т. В. Взаимоотношения в семье и воспитательные возможности родителей / Т. В. Нещерет // Педагогические аспекты социальной психологии. – Минск, 1978. – С. 218–219.
13. Новикова Е. В. О некоторых характеристиках общения между супругами / Е. В. Новикова // Семья и формирование личности / под ред. А. А. Бодалева. – М. : НИИ ОПП АПН СССР, 1981. – 51 с.

14. Обозов Н. Н. Влияние личностных характеристик родителей и взаимоотношений между ними на формирование личности ребенка / Н. Н. Обозов, О. Н. Абакумова, Т. М. Трапезникова. // Психология возрастных коллективов. – М., 1978. – С. 128–199.
15. Ольшанский В. Б. Социально-психологический климат в коллективе / В. Б. Ольшанский // Социальная психология. – М. : Прогресс, 1975. – 267 с.
16. Пермякова В. А. Индивидуально-типические особенности обучаемости детей с нарушениями умственного развития: учеб. пособие / В. А. Пермякова, Е. М. Мастюкова. – Иркутск, 1993. – 111 с.
17. Пилиповский В. Я. Критика современных буржуазных теорий формирования личности / В. Я. Пилиповский. – М. : Педагогика, 1985. – 160 с.
18. Спиваковская А. С. Как быть родителями: о психологии родительской любви / А. С. Спиваковская. – М. : Педагогика, 1986. – 157 с.
19. Столин В. В. Семья как объект психологической диагностики / В. В. Столин // Семья и формирование личности. – М. : НИИ ОПП АПН СССР, 1981. – С. 26–38.
20. Татарская Т. С. Формирование адекватной самооценки младших школьников в процессе обучения и межличностного общения : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Т. С. Татарская. – К., 1988. – 143 с.
21. Тищенко С. П. Влияние оценочных характеристик родителей на форми-рование эмоций ребенка / С. П. Тищенко // Формирование взаимоотношений в детском саду и семье. – М. : Педагогика, 1987. – С. 8–22.
22. Ушатиков А. И. Семейные конфликты и их влияние на волевое развитие детей : автореф. дис. на соискание учен. степ. канд. психол. наук / А. И. Ушатиков. – Л., 1970. – 19 с.
23. Хоментаскас Г. Т. Семья глазами ребенка / Г. Т. Хоментаскас. – М. : Педагогика, 1989. – 96 с.
24. Чеснова И. Г. Межличностные отношения в семье как фактор формирования эмоционально-ценностного самоотношения підростка : автореф. дис. на соискание учен. степ. канд. психол. наук : 19.00.01 «Общая психология» / И. Г. Чеснова. – М., 1987. – 23 с.
25. Kotaskoya J. Socializace a moralni vyvoj ditete / J. Kotaskoya. – Praha, 1987. – 183 s.
26. Richer H. E. Patiens family / H. E. Richer. – Rowchet : Reinbec, 1970. – 271 p.
27. Rolling N. Some roles children play their families / N. Rolling, M. Lord. – N.Y, 1964. – 301 p.
28. Rotter J. B. Generalizet expectancies for internal versus external control of reinforcement / J. B. Rotter. – Psychol. Monogr. – V. 80. – № 1.

